

HOBA ICTOPIA

УДК (UDC) 94 : 342.76'725 : 81'272 (477) (4-015) (470) «17/19»

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.2\(38\).580](https://doi.org/10.33782/eminak2022.2(38).580)

THE POLICY OF RUSSIANIZATION OF UKRAINE AND OTHER EUROPEAN TERRITORIES OF RUSSIAN EMPIRE: COMPARATIVE ANALYSIS

Kyrylo Mieliekiestsev¹, Nadiia Temirova²

Vasyl' Stus Donetsk National University (Vinnytsia, Ukraine)

¹ e-mail: k.melekestsev@donnu.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4931-9576>

² e-mail: n.temirova@donnu.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1918-2054>

ABSTRACT

The purpose of the paper is to study the assimilative practices of the Russian Empire concerning Ukrainians and other peoples of Europe subdued by the imperial power. For this aim, the motives of the ruling coterie of the Empire for the assimilation of Ukrainians are defined, assimilation practices in 'non-Russian' regions – Poland, the Baltic territories, Bessarabia – are analyzed, the peculiar features of the restrictive policy in Ukraine are shown, and the methods of Russification in Ukraine are compared with other lands under the control of the Romanovs.

The scientific novelty of the paper is in conducting a comparative analysis of the application of the Russianization policy in the subdued by Russia Ukraine with similar processes in the rest of the European lands annexed by Russia.

Conclusions. The analysis made it possible to draw several conclusions. The beginning of the nationwide policy of Russianization with ideological substantiation and practical implementation should be dated to the era of Catherine II. Policy tightening in the second half of the 19th century became the reaction of the imperial leadership to the 'Spring of Nations' in Europe. Due to its openly propagandistic nature, the ideology of the 'triune Russian nation' had become unsustainable. This was understood by its main apologists, who treated Ukrainians not as 'people of their kind', but as 'non-Russians'.

A comparison of assimilation measures toward European peoples in the Russian Empire revealed similar methods, results, and common problems. The Russianization of Ukrainians was almost identical to the assimilation practices of the Poles and the Baltic peoples. Exceptions included the absence of the need to translate the grammar into Cyrillic instead of Latin and the convenient ideological phantom of the 'united Russian people'. Resorting to slogans about the 'unified Russian nation' or attacks on the very idea of loyalty of 'non-Russians' to the Empire without loyalty to the Russian language and culture revealed the real goal of Russianization – the strengthening of autocratic power, the elimination of the remnants of autonomy, and the unification of the vast territories of the Empire under the rule of the Emperor. However, in the end, the policy of tsarysm had managed to turn only some of the subdued peoples' elite into a 'Russian element'. The forms of its implementation separated the broad masses of the people from the aristocratic elites loyal to the Emperor. Attempts to spread Russianization to the broad masses of the people and to suppress intellectual activity in local languages failed. The analyzed processes of the imperial era have a hangover in the politics of the modern Russian Federation.

Keywords: long 19th century, Russification, Ukrainians, propaganda, elite, Russianization

ПОЛІТИКА ЗРОСІЙЩЕННЯ УКРАЇНИ ТА ІНШИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Кирило Мелекєсцев¹, Надія Темірова²

Донецький національний університет імені Василя Стуса (Вінниця, Україна)

¹ e-mail: k.melekestsev@donnu.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4931-9576>

² e-mail: n.temirova@donnu.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1918-2054>

АНОТАЦІЯ

Метою статті є дослідження асимілятивних практик Російської імперії щодо українського та інших підкорених імператорській владі народів Європи. Задля цього здійснено пошук мотивів верхівки імперії до зросійщення українців, проаналізовано асиміляційні практики у «нерусских» регіонах – Польщі, Балтії, Бессарабії, показано характерні риси обмежувальної політики в Україні, порівняно методи зросійщення в Україні з іншими підвладними Романовим землями.

Наукова новизна статті полягає у здійсненні компаративного аналізу застосування політики зросійщення в підросійській Україні з подібними процесами у решті загарбаних Росією європейських земель.

Висновки. Здійснений аналіз дозволив дійти кількох висновків. Початок загальнодержавної політики зросійщення з ідеологічним обґрунтуванням і практичною реалізацією доречно віднести до доби Катерини II. Посилення її жорсткості у другій половині XIX ст. стало реакцією імперського керівництва на «Весну народів» в Європі. Через відверто пропагандистський характер ідеологема «триєдиного російського народу» виявила нежиттєздатність. Це розуміли її головні апологети, які ставилися до українців не як до «своїх», а як до «іногородців».

Порівняння асимілятивних заходів до європейських народів у Російській імперії виявило схожі методи, результати та загальні проблеми. Зросійщення українців було майже ідентичним асимілятивним практикам поляків і народів Балтії. До винятків варто віднести відсутність необхідності переведення граматики на кирилицю замість латинки та зручна ідеологічна ширма «єдиного російського народу». Вдавання до гасел про «єдину російську народність» чи атаки самої ідеї вірнопідданості «іногородців» імперії без вірності російській мові та культурі демонстрували справжню мету зросійщення – посилення самодержавної влади, ліквідація залишків автономії й об'єднання велетенських просторів імперії навколо імператора. Проте, у підсумку політика царату змогла перетворити на «російський елемент» лише частину еліти підкорених народів. Форми її реалізації відділили широкі народні маси від лояльних імператорові аристократичних еліт. Спроби поширити зросійщення на широкі народні маси та заборонити інтелектуальну діяльність місцевими мовами зазнали поразки. Проаналізовані процеси імперської доби мають відгомін у політиці сучасної Російської Федерації.

Ключові слова: довге дев'ятнадцяте століття, русифікація, українці, пропаганда, еліта, зросійщення

Історія України містить низку прикладів політики асиміляції – від змішування різноманітних «варварських» народів у добу «великого переселення» до складних взаємин слов'янського центру та заходу країни з тюркськими й іраномовними народами Великого Степу. Але чи не найбільше в історичній пам'яті населення України залишили свій слід спроби «асиміляції згори» з боку нібито «наднаціональних» монархій – Речі Посполитої, Габсбурзької монархії,

«Всеросійської імперії». У цих політиях відбувалася експансія та намагання поширення державної мови – польської, німецької, «великоросійського наріччя російської мови». Утім, якщо експансію польської та німецької призупинили, відповідно – втрата Польщею незалежності та революційні процеси в Австрійській імперії, то у Росії династії Романових було майже безперервне «вікно» для впливів в Україні від офіційної анексії Гетьманщини Війська Запорозького до початку Української національної революції у 1917 р. і далі протягом понад семи десятиліть існування СРСР, який по суті став продовженням імперії.

У Російській імперії «титularyною нацією», «зразком» для асиміляції народів став не стільки етнос правлячої еліти, скільки зібраний з різнорідних етнічних груп, об'єднаних спільною релігійною традицією та офіційною писемною мовою, «народ великоросійський». Абсолютистська парадигма Російської імперії XVIII ст. була налаштована на анексію васальних політич., а «обрусіння Південно-Західного краю» стало одним із завдань імперського уряду на українських землях у XIX ст. Асиміляційні процеси імперської доби мають відгомін у політиці сучасної Російської Федерації. Адже на територіях компактного проживання україномовного населення на Кубані, у Приазов'ї, на Курщині та Північній Слобожанщині населенню не надавалося жодної можливості навчатися українською. А на тимчасово окупованих територіях сучасної суверенної України Москва де-факто розпочала політику згортання вжитку української мови та нищення української культури. Отже, аналіз політики зросійщення має не лише наукову значущість, а й дає можливість показати імперські витоки сучасної експансіоністської політики Росії в Україні.

Політика Російської імперії з пришвидшення асиміляції підкорених народів, особливо її український контекст, вже потрапила до сфери інтересів українських інтелектуалів. Спробою довести до сучасників реалії асиміляції у Російській імперії в XIX ст. було здійснено у роботі «Нарід у неволі» Б. Грінченка¹. На початку XX ст. супротив українства зросійщенню викликав дослідницькі пошуки у лояльних імперії авторів². Проте здебільшого тексти імперської доби щодо України будуть кориснішими для нашого дослідження як джерела: контекст дискусій навколо теорії та практики асиміляції того періоду забезпечать розуміння процесів минулого та позицій історичних персоналій.

У дослідженнях сучасних українських істориків представлені конкретні факти зросійщення в Україні, наслідки асиміляції для української еліти та решти населення, місце України у проєктах державотворення та створенні ідеологічної основи «самодержавства». Таким елементам, зокрема присвячений перший том видання Інституту історії України НАН України «Україна і Росія в історичній ретроспективі»³. На регіональному рівні у просторі Правобережжя цю проблему представила Н. Щербак, розкривши особливості взаємодії царату з населенням у «старих польських землях», до яких навіть на початок XIX ст. імперське дворянство відносило і Правобережну Україну⁴.

¹ Грінченко Б.Д. Порабощаемый народ (Нарід в неволі). Львов: Житє і Слово, 1895. 44 с.

² Щеголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. Киев: Тип. т-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1912. 588 с.

³ Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х тт. Т. 1: Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Українські проєкти в Російській імперії. Київ: Наукова думка, 2004. 504 с.

⁴ Щербак Н. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття): монографія. Київ: Ризографіка, 2005. 616 с.

Про антипольську риторику та проімперські настрої серед російської громадськості, які мали на меті прискорити асиміляцію польського населення, у своїй статті ведуть мову українські дослідники Ю. Земський та О. Тригуб⁵. Автори зазначили, що «поважні російські публіцисти висловлювали переконання, що дозволити полякам створити державу рівнозначно провокуванню розвалу Російської держави. Отже, поляків треба залишити у Російській імперії, що вони знову стали слов'янами шляхом «пробудження» в них специфічної слов'янської культури, яку вони втратили, ставши католиками та культивуючи свої шляхетські цінності»⁶. Червоною ниткою у статті простежується теза про те, що ключовим питанням другої половини XIX ст. у російському політичному середовищі було «ослов'янення», тобто фактичне зросійщення польського етносу на теренах Російської імперії.

Тема зросійщення України у політиці Російської імперії піднімалася і за межами України. З. Когут, дослідник-історик з української еміграції, досліджував процеси залучення української шляхти до імперської інтеграції після формальної анексії Гетьманщини, доводячи, що процес перемоги імперського централізму над українською автономією затягнувся у деяких аспектах навіть до 1830 р.⁷ До схожих висновків дійшла російська дослідниця Т. Таїрова-Яковлева, вказуючи, що лише на кінець XVIII ст. можна говорити про перетворення України на реальну, а не номінальну частину Російської імперії⁸. Дослідження зіткнення двох проєктів – українського національного та великоросійського імперського – здійснив О. Міллер, який дійшов висновку, що завдання консолідації «великої російської нації» не набуло пріоритетності в очах самодержавної влади⁹. Більш того, науковець вважає за правильніше говорити не про русифікацію, а про русифікації – з огляду на значні відмінності зросійщення у різних регіонах імперії¹⁰. М. Долбілов пише про «бюрократичну русифікацію», позначаючи, таким чином, заборону на використання латинського алфавіту в литовській писемності під гаслами боротьби зі «спольщенням» Литви¹¹.

Знаний американський політолог З. Бжезинський сфокусувався на політиці асиміляції як частині доктрини «євразійства», перетворення Європи та Азії у домінований Московщиною життєвий простір, датуючи зародження цієї доктрини саме початком XX ст.¹². Американський дослідник історії Російської імперії А. Мартін вважає проблематичним саму участь імперської влади у формуванні поняття «російськості» у «довгому» XIX ст. Бо хоча це й допомогло надати суспільству стабільності, але відштовхнуло від перспектив концепції

⁵ Земський Ю., Тригуб О. Польська проблема у російській консервативній політичній думці середини XIX ст. *Przegląd Wschodnioeuropejski*. 2021. № XII/1. S. 11-19.

⁶ Ibid. S. 11.

⁷ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. Київ: Основи, 1996. 317 с.

⁸ Таїрова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады. Київ: Кліо, 2017. 320 с.

⁹ Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. 260 с.

¹⁰ Миллер А. Русификации: классифицировать и понять. *Ab Imperio*. 2002. № 2. С. 133-148.

¹¹ Долбилов М. Превратности кириллизации: запрет латиницы и бюрократическая русификация литовцев в Виленском генерал-губернаторстве в 1864-1882 гг. *Ab Imperio*. 2005. № 2. С. 255-296.

¹² Бжезинский З. Великая шахматная доска. Москва: Международные отношения, 1998. 112 с.

«російськості» першої половини XVIII ст.¹³ Новітня робота заступника директора Інституту історії Литви Д. Сталюнаса показує, що в різних областях у різні часи критеріями поділу на національності могли бути мова, віросповідання, соціальний стан, самоідентифікація, місце проживання у різних комбінаціях¹⁴. У зв'язку з цим наведено факти про конфлікти статистиків з імперськими чиновниками щодо визначення української та білоруської мов як окремих рідних мов з огляду на небезпеку завадити імперській політиці про триєдиний народ¹⁵.

Попри певні здобутки в опануванні проблеми, наразі потребують спеціальної уваги дослідників низка її аспектів, серед яких, зокрема, співвідношення унікальності та типовості зросійщення в українських землях і на решті європейських територій імперії. Виходячи з цього, метою дослідження є співставлення асимілятивних практик Російської імперії щодо українського й інших підкорених імператорській владі народів Європи. Її реалізації підпорядкована архітектоніка статті, що включає такі елементи: обґрунтування терміну «зросійщення»; дослідження мотивів асиміляційної політики в європейській частині імперії; аналіз практик зросійщення у «нерусских» регіонах – Польщі, Балтії, Бессарабії; визначення характерних рис обмежувальної політики в Україні; співставлення методів зросійщення в Україні з іншими підвладними Романовим землями.

У процесі здійснення порівняльного аналізу асиміляційних практик у Російській імперії в дослідженні замість більш звичного читачеві поняття «русифікація» застосовано дефініцію «зросійщення», оскільки вона описує формування «офіційної народності» для Російської імперії, а не старої Русі. Ще у 1989 р. Реймонд Пірсон привернув увагу до некоректності терміну «русифікація», оскільки росіянам бракувало здатності асимілювати неросіян. Натомість він запропонував термін «зросійщення» («Russianization»), що означало б політику домінування російської мови, культури та інституцій¹⁶. Причому, ці процеси включали не лише асиміляцію народів, але й формування самої ідеї «Росії» та «росіян» як історичної спільноти на євразійській арені і, відповідно, переосмислення українців, русинів, «черкас», «козацького народу» як «малоросіян». Використання понять «московщення», «змоскалення» у контексті дослідження імперської доби вважаємо не зовсім коректним, навіть враховуючи «тяглість» від Московії до Російської імперії, оскільки перед останньою було поставлено більш комплексне завдання, ніж просто підданість інших народів московитам – створення «російської народності», що було відповіддю на національно-громадянські виклики доби Просвітництва та подальших війн «революції проти реакції» кінця XVIII – початку XIX ст.

Хоча спроби зросійщення в українській науковій і науково-популярній літературі виокремлюють з приєднання української церкви до московської або з указів Петра I, варто зазначити, що для Московської держави та ранньої Всеросійської імперії це питання не було системно організованим. Дійсно, царат

¹³ Martin A.M. The Invention of «Russianness» in the Late 18th – Early 19th Century. *Ab Imperio*. 2003. № 3. С. 119-134.

¹⁴ Staliūnas D. The Identification of Subjects According to Nationality in the Western Region of the Russian Empire in 1905-1915. *Ab Imperio*. 2020. № 3. С. 33-68.

¹⁵ Ibid. С. 38.

¹⁶ Pearson R. Privileges, Rights and Russification. *Civil Rights in Imperial Russia* / Olga Crisp and Linda Edmondson (Eds.). Oxford: Clarendon Press, 1989. P. 90.

послідовно працював над централізацією церковної влади та керівництва «російської церкви» в Москві, а пізніше у Санкт-Петербурзі, а особисто Петро І намагався забезпечити пряме імператорське правління над усіма підвладними територіями, наприклад, через першу спробу створити губернії паралельно з козацькими органами державної влади в Гетьманщині. Проте царський уряд у XVII – першій половині XVIII ст. здебільшого вважав «черкасів Малої Росії» хоч і васальними, але «іноземцями».

Відповідні характеристики можна знайти в документації, наприклад, регентки Софії Романової, яка у 1682 р. видала указ про заборону «боярським людям» ображати та дражнити «іноземців», а саме «черкасів і німців», що знаходилися при царському дворі¹⁷. До того ж, жодного відношення до Розряду, який керував внутрішніми справами Російської держави, Українське гетьманство не мало. Це корелюється з думкою російської дослідниці Т. Таїрової-Яковлевої щодо тривалості процесу інкорпорації України до імперії Романових. Лише на кінець XVIII ст., з ліквідацією адміністративно-судового устрою Гетьманщини, можна говорити про успіх включення Лівобережжя до єдиної держави, а у випадку з Правобережжям процес інкорпорації до губернської системи тривав до 30-х рр. XIX ст.¹⁸

Тому актуальніше, на наш погляд, початок загальнодержавної політики зросійщення з підведенням під неї імперської ідеології та практичною реалізацією віднести до доби Катерини II. Імператриця-німкеня, яка прийшла до влади внаслідок перевороту, не мала особливої поваги до «традицій», на яких базувалися васальні відносини старої Московії та України, тож була готова піти на порушення традиційних привілеїв заради укріплення абсолютизму.

У 1764 р. Катерина II наставляла новопризначеного генерал-прокурора князя В'яземського щодо територій, зв'язки з якими раніше забезпечувалися Колегією іноземних справ, а мали стати безпосередньо землями імперії. Такими були: Україна («Мала Росія»), Латвія («Ліфляндія»), Кексгольм та Естонія («Фінляндія», власне Велике герцогство Фінляндське буде приєднано до Російської імперії пізніше), а також литвинська Смоленщина. Імператриця відзначила складність швидкої денонсації привілеїв про самоврядування цих земель, але при цьому назвала «більш ніж помилкою» минулу політику, яка розглядала їх як «чужину». Виходом з ситуації вона вбачала гомогенізацію «чужинних» провінцій з імперським центром: «Ці провінції, також Смоленську, слід найлегшими способами привести до того, щоб вони обрусіли і перестали б дивитись, як вовк на лис. До того почин вельми легкий, якщо розумні люди будуть обрані начальниками тих провінцій; коли ж у Малоросії гетьмана не буде, то мусимо намагатися, щоб навіки і ім'я гетьманів зникло, не то щоб персону, яка була удостоєна на цю посаду»¹⁹.

Тобто на рівні персонального листування з агентом влади Катерина II відзначала необхідність зміни старої практики відносно українців, латишів, естів і фінів, до яких донедавна офіційно ставилися як до «іноземців», але підлеглих імперії. Цю минувшину імператриця критикувала та наголошувала на необхідності «обрусіння» в цих регіонах, тобто на перетворенні іноземних земель на російські

¹⁷ Лавров А.С. Регентство царевны Софьи Алексеевны. Служилое общество и борьба за власть в верхах Русского государства в 1682-1689 гг. Москва: Археографический центр, 1999. С. 58.

¹⁸ Таирова-Яковлева Т.Г. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады... С. 33.

¹⁹ Письмо Екатерины II князю Александру Вяземскому по поводу его назначения на должность генерал-прокурора Сената. *Сборник русского исторического общества*. Т. 7. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1871. С. 348.

за лояльністю й етнічним складом. Методи цього процесу доречно поділити на «стратегічний» (ліквідація державності та історичної пам'яті про державність) і «тактичний» (локальні дії на місцях «начальників у провінціях»).

У розмові з особистим секретарем О. Храповицьким Катерина II висловила думку, що створення в імперії одномовних шкіл «різноманітні звичаї призведе до згоди, і виправляться звичаї». Цю практику вона вважала альтернативною «непотрібному насильству». Проте, задля запровадження таких шкіл в Україні Катерина II переказала побажання П. Рум'янцеву примусити місцеві малоросійські еліти «добровільно» писати чолобитні про відкриття катерининських «народних шкіл» в їхніх регіонах: «Бажаю, щоб ви тамтешніх кількох званих панів схилили до подачі чолобитної, в якій би вони просили про краще у них запровадження шкіл і семінарій; і якщо можна, про становище духовенства в цивільний стан від духовних або світських таку ж чолобитну мати: то ми б уже знали, як починати»²⁰.

Далі – більше: Катерина II потребувала «звернення» підданих, які б самі запропонували ліквідацію окремішності та запровадження зросійщення України. Таку роль виконав Г. Теплов, ад'юнкт Імператорської академії наук, вихователь і радник гетьмана К. Розумовського. Він вважається автором складеної ще за правління імператриці Єлизавети записки «Про непорядки, які нині походять від зловживання прав і звичаїв, грамотами підтверджених у Малоросії», яку невдовзі, після екатерининського перевороту як статс-секретар представив новій правительці. Записка чиновника добре знайомого зі справами Гетьманщини стала ідеальним підґрунтям до низки процесів, адже окрім критики окремішності устрою України (Г. Теплов прямо називав його республіканським), автор закликав до уніфікації «малоросів» з великоросами, щоб вони «не лестили собі уявними вольностями на відміну від інших вірних підданих Вашої Величності», а також до закріпачення населення країни²¹.

Саме ця відмінність українців була визначена імперським державним апаратом як проблема, з якою потрібно боротися різними методами. У звіті Колегії іноземних справ Катерині II, обговорюючи завдання органу у зв'язку з відстороненням К. Розумовського з посади гетьмана, йдеться про пропозицію відновлення Малоросійської колегії з характерним коментарем: «Раніше великоросіяни сиділи праворуч, а малоросіяни ліворуч, що стверджувало у малоросіян розпусну думку, з якої вважали себе народом, від тутешнього зовсім відмінним; для знищення цієї думки всю малоросійську старшину зрівняти в класах з тутешніми і сидіти членам колегії змішано, за старшинством»²².

Отже, є доволі показовим, що для скасування існуючого ладу відносин між імперським центром та Україною знадобилася правителька, далека від місцевих еліт і готова йти на ризик. Закладені Катериною II настанови щодо поступової ліквідації старих політичних привілеїв територій і забезпечення мовного й

²⁰ Соловьев С.М. Сочинения. В 18-ти кн. Кн. 6. История России с древнейших времен. Т. 26-29. Санкт-Петербург: Издание Высочайше утвержденного Товарищества «Общественная Польза», 1895-1896. С. 122.

²¹ Записка члена Малороссийской Коллегии, Григория Николаевича Теплова, составленная в царствование Императрицы Елисаветы Петровны: «О непорядках, которые происходят от злоупотребления прав и обыкновений, грамотами подтвержденных Малороссии». *Записки о Южной Руси*. Т. 2. Санкт-Петербург: П. Кулиш, 1857. С. 169-196.

²² Соловьев С.М. Сочинения. В 18-ти кн. Кн. XIII. История России с древнейших времен. Т. 25-26 / Отв. ред. И.Д. Ковальченко. Москва: Мысль, 1994. С. 329.

етнічного зросійщення продовжувалися наступними десятиліттями. Розширилася і географія таких практик.

У 1840-1860-х рр. освічена та лояльна ідеї «Всеросійської імперії» еліта намагалася довести до імператорської канцелярії пропозиції щодо поглиблення зросійщення «проблемних територій», до яких додалася ще й Польща. Таку пропозицію називали «Російськими органічними законами» й аргументували необхідність доведення їх до всіх губерній та областей. Наприклад, населення Ризької губернії називалося «чужим духом і народністю для Росії», а тому пропонували призначати керівниками краю «винятково росіян». Відповідаючи на такі претензії, жителі Латвії вказували лояльність імперській владі в обмін на привілеї з часів Петра I, а також угоди царату з минулими герцогами Курляндськими та документацію ще Великих магістрів Тевтонського Ордену.

Проте члени Імператорського історичного товариства на зборах 1865 р. декларовану лояльність піддали сумніву: «Чи можна назвати відданістю те, що жителі цього краю протягом 130 років, становлячи частину Російської імперії, не тільки не знають, а й нехтують мовою російською? [...] Росіяни беззаперечно виконують волю Государя, а жителі прибалтійських губерній усяку дію, всяке мудре Його накреслення до користі держави, але що стосується їх прав, оспорюють, посилаючись на якісь договори з герцогами та магістрами, ніби ці гнилі хартії їхньої буйної свободи можуть обмежити самодержавну владу Царя Російського». Пояснювалося це тим, що самодержавство дому Романових в імперії вже є її «конституцією», частиною суспільного договору, а попередні обіцянки Петра I враховувати старі традиційні права самоврядування територій вважалися нелегітимними з точки зору його наступників, тож імперія могла і мала порушити ці обіцянки²³.

На вищезгаданих зборах Імператорського історичного товариства страшили прикладом Галичини, яка нібито «втратила весь дух слов'янський» під австрійською владою, тож аргументували запровадження асиміляційних «органічних законів» у країнах Балтії та в Польщі, бо «народ доки збереже віру, мову, звичаї та закони, не може вважатися підкореним». Пропонувалося здійснення адміністративних і судових процедур: повсюди перевести винятково на російську мову, що змусить більшість населення також прийняти цю мову до вжитку, адже «потреба є найкращий учитель».

Іншим методом була названа атака на місцевих церковних ієрархів, особливо польських, які зберігали народну самобутність і нібито поширювали «ненависть до Росіян». Вважалося, що без домінування над рештою народів влади «Слов'ян» Російська імперія ніколи не стане дійсно єдиною державою, тобто діяли за принципом: «все назвати слов'янським, щоб потім назвати російським». Відповідно домінація над «іногородцями» вважалася запорукою здійснення таких планів у майбутньому: «Провидіння, вказавши третину світу для поселення племені слов'ян, вказало і велику долю його – злитися в одну цілу грізну могутність під державою Царя Російського: це має бути, це буде»²⁴.

²³ Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском Университете. Июль-Сентябрь. Книга третья. Раздел V: «О необходимости ввести во всех Губерниях и Областях Империи Русские органические законы». Москва: Московский Университет, 1865. С. 173-185.

²⁴ Ibid. С. 184-185.

Ще одним способом зросійщення, який обговорювався, але лише частково використовувався в імперії, було переведення мов народів Балтії та поляків на кириличну абетку. Перший проєкт кирилиці для польської мови був розроблений спеціальним комітетом при Міністерстві народної освіти у 1844-1845 рр. за вказівкою одного з ідеологів «теорії офіційної народності» графа С. Уварова. Проте його втілення було визнано передчасним і безперспективним самим ініціатором. Звітуючи імператорові, граф констатував невідповідність запропонованої кириличної абетки цілям політики імперії, оскільки вона була б малозрозумілою і для самих великоросів: «Щоб висловити звуки польської мови російськими літерами, треба буде вдаватися і до винаходу нових, досі неживаних знаків, і запозичення літер з інших алфавітів, напр. латинського, тобто скласти особливий алфавіт; ця нова абетка буде зовсім чужа полякам, і в значній частині не зрозуміла Росіянам»²⁵.

Проте Микола І, зацікавлений у можливостях використання мови для придушення польського націоналізму, повернувся до ідеї за кілька років. У 1852 р. новий проєкт був підготовлений професором П. Дубровським за вказівкою міністра народної освіти П. Ширинського-Шихматова. Планувалося перше польське кириличне видання здійснити «від ім. проф. Дубровського, як приватну працю його з поясненням у передмові». Коментарі мали стосуватися, по-перше, цілі видання, що полягала у доставлянні російським читачам найближчої можливості знайомитися з чудовими творами польської літератури; по-друге, підстав застосування російської абетки до польських текстів і правил вимови деяких букв і знаків. Така книга могла б навіть бути розіслана в бібліотеки навчальних закладів «у вигляді пожертвувань або приношення на користь їх з боку проф. Дубровського, анітрохи не виявляючи в цій справі уряду»²⁶. Хоча відсутні відомості про долю цієї книги у сфері освіти, значення має сама ідея й аргументація її створення.

До переведення польської писемності на кирилицю повернулися після придушення польського повстання 1863-1864 рр. Це завдання реалізовувалося Установчим комітетом, створеним імператором Олександром II задля уніфікації управління Польщею відповідно до загальноімперських законів. Зокрема, були видані книжки граматики, букварі, короткі історії Старого та Нового Заповіту, зразки каліграфії. У Литві, після того ж повстання, взагалі було заборонено використовувати латиницю до 7 травня 1904 р., а сьогодні у Литовській республіці ця дата відзначається як День повернення друку, мови і книги²⁷.

Спроби «обрусіння» країн Балтії особливо посилювалися за імператора Олександра III. У Латвійському національному історичному музеї зберігся моторошний експонат – ганебна дошка для дітей, які розмовляли в школі латиською мовою. Адже від учнів вимагали спілкуватися російською не тільки під час уроків, а й на перервах²⁸.

²⁵ Успенский Б. Николай I и польский язык. *Новая Польша*. 2005. № 1 (60). С. 28.

²⁶ Успенский Б. Историко-филологические очерки: сборник статей. Приложение: «О предположениях заменить в польском языке латинский алфавит русскою азбукою». Москва: Языки славян. Культуры, 2004. С. 156-175.

²⁷ Kaluškevičius B., Misius K. Lietuvos knygnešiai ir daraktoriai 1864-1904. Vilnius: Diemedžio, 2004. P. 7-11.

²⁸ Шурхало Д. Історія мовних конфліктів. Немає національної держави, де не було б свого «обрусення» – Михайло Драгоманов. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/istoriya-movnykh-konfliktiv/31390233.html>

Як зауважив литовський історик А. Стражас, ці рішення імперської влади були скасовані за Миколи II. Ідеологи зросійщення керувалися принципом «потреба є найкращий учитель», але зовсім в іншому аспекті: отримавши заборону друкувати книжки звичною абеткою, литовська інтелігенція почала завозити їх нелегально з-за кордону. Подібно тому, як Галичина стала «українським П'ємонтом», звідки до Великої України надсилалася українська література після Валуєвського циркуляру та Емського указу, так само і в Литві, Латвії та Польщі з'явилися свої книгоноші, які працювали в друкарнях у Пруссії та США і доставляли книжки до рідного краю. Вони контрабандно переправляли нелегальні книги та періодичні видання через кордон. Тому поступово у Санкт-Петербурзі починали розуміти, що чим сильніше імперія стискала кулак, тим більше народи відчували свою відмінність від «офіційної народності». За словами А. Стражаса, «замість того, щоб привернути литовців до російської культури, про що сподівалися Муравйов і Кауфман, заборона натомість посилила ненависть литовців до росіян»²⁹.

У Бессарабії в другій половині XIX ст. імперська влада разом з Російською православною церквою розгорнули агресивну кампанію з русифікації населення між Прутом і Дністром. У цей період за Прутом формувалася та консолідувалася у національну державу Румунія, стаючи об'єктом тяжіння для молдован у Бессарабії. У 1866 р. для нейтралізації дії підручників румунської мови І. Дончева, які сприяли культурній синхронізації бессарабських молдован з румунами королівства, знайомлячи дітей у Бессарабії з латинською графікою, Державна рада Російської імперії заборонила викладання «молдавської мови» в кишинівській гімназії, інтенсифікувавши процес зросійщення Бессарабії. Якщо до цього моменту румунська, як і іноземні мови, була у списку необхідних знань для вступу до гімназій, то надалі її викладання у деяких повітових школах втратило будь-яку соціальну роль. Після скасування викладання «молдавської мови» в повітових школах у 1870 р. вона мала використовуватися тільки «в якості підтримки для кращого засвоєння російської мови». З огляду на те, що більшість молдовських учителів не говорили російською, в нові школи завезли вчителів із внутрішніх губерній Російської імперії. Згідно з описами сучасників, росіяни «сильно спотворювали слова» або «жестикуювали як німі». Так само в 1870 р. з румунської на російську мову перейшла церква у Бессарабії³⁰.

Жорсткість у зросійщенні «іногородців» у другій половині XIX ст. може розглядатися як відповідь імперського керівництва «Весні народів», створенню незалежних держав на Балканах, перетворенню Австрійської імперії на Австро-Угорську дуалістичну монархію. Прецеденти раніше нібито «недержавних» націй, що змогли вибороти автономію чи незалежність, хвилювали царат.

Політика зросійщення у другій половині XIX ст. особливо виразно реалізовувалась в українських губерніях, причому, подібні практики тут вважалися важливішими за інші регіони імперії. О. Міллер наводить документи, які показують, що питання «наріччя малорусів», як частини триєдиного народу, особливо хвилювало імперські еліти у процесі підготовки Емського указу. У 1875 р.

²⁹ Stražas A.S. Lithuania 1863-1893: Tsarist Russification And The Beginnings Of The Modern Lithuanian National Movement. *Lituanus*. 1996. Vol. 42. № 3. URL: https://www.lituanus.org/1996/96_3_03.htm

³⁰ Gulca I. Învățământul rusesc în Basarabia, ridicol și monstruos. *Jurnal de Chișinău*. 2012. URL: <https://web.archive.org/web/20120301190139/https://www.jurnal.md/ro/news/-invatamantul-rusesc-in-basarabia-ridicol-si-monstruos-216303/>

експерти Головного управління у справах друку прямо посилалися на нестабільність у решті Європи як причину посилення контролю над населенням в Україні задля недопущення вільнодумства. Ситуація на українських землях порівнювалася з піднесенням німецького націоналізму, а також із ситуацією в Бретані та у південних департаментах Франції, де більшість населення послуговувалося місцевою говіркою. Записка Головного управління у справах друку, представлена міністру внутрішніх справ 3 жовтня 1875 р., наголошувала, що нефранкомовні не складали такого значного відсотка у загальному населенні Франції, який становили українці «в загальному підсумку російського народу»³¹. З цього зроблено висновок, що поява власної літератури у, наприклад, латвійського народу не було небезпечною для імперії, в той час як визнання «малоросійського наріччя» окремою літературною мовою 13-мільйонного народу ставило під питання політичну єдність імперії.

Серед інших факторів, які вплинули на розробку Емського акту, автори Записки визнали об'єднання німецьких політій у Німецьку імперію, за результатами якого сусідом неоднорідної Російської імперії стала міцна національна держава. Крім того, за визнанням української мови літературною експерти Головного управління вбачали прецедент, який призвів би до логічного визнання окремішності білоруської мови. За висновком експертів, створення особливої простонародної літератури українською означало б формування переконаності у можливості здійснити в майбутньому, хоча і вельми віддаленому, відчуження України від Росії³².

Проте, яким саме було розуміння російською владою та елітою ситуації з українством: як проблеми особливої частини єдиного народу чи як проблеми іногородців? При підготовці Емського указу помічник попечителя Київського навчального округу М. Юзефович, який походив з полтавської шляхти, запропонував перемістити всіх українських викладачів у російськомовне середовище, а їх замінити російськими. Проте в остаточному варіанті указу цей пункт було обмежено позицією про переселення з України тільки «неблагонадійних». Особливу увагу вже в тексті Емського указу приділили зросійщенню найбільших міст України, передусім у Харківському, Київському й Одеському навчальних округах³³.

Політику обмеження самовизначення й окремішності від росіян «іногородців» на українських теренах демонструє листування київського куратора навчальних закладів з високопоставленим посадовцем Міністерства народної освіти князем А.П. Ширинським-Шихматовим. У відповідь на запит останнього чиновник рекомендував у рамках «обрусіння Західного краю», передусім «зайнятися обрусінням школи, що має хоча повільний, але прямий і рішучий вплив на весь край»³⁴.

Посилаючись на указ від 19 березня 1864 р. про неприйняття на освітню службу іногородців, чиновник називає здійснення подібного заходу щодо України єдино

³¹ Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). Санкт-Петербург: Алетей, 2000. С. 174.

³² Ibid. С. 177.

³³ Висновки Комісії «для пресечения украинофильской пропаганды». Савченко Ф. *Заборона Українства. 1876 р.* Харків-Київ: Держ. вид-во України, 1930. С. 382.

³⁴ Листування Київ. куратора з Міністерством освіти про українофільство. Савченко Ф. *Заборона Українства. 1876 р.* Харків-Київ: Держ. вид-во України, 1930. С. 333.

можливим шляхом послаблення у навчальних закладах «малоросійського елементу», причому із зазначенням, що це має стосуватися навіть українців, які не відзначалися сепаратистськими намірами. Він прямо протиставляв «малоросійський елемент» посиленню «елементу російського», а саме великоросійських викладачів, особливо викладачів російської мови та історії. Така парадигма, звичайно, не могла не викликати питання: що ж тоді робити із вчителями, вихованими в університетах та інститутах Наддніпрянської України? Але й тут чиновник мав відповідь: перших випускників нововідкритого у Ніжині Історико-філологічного інституту запропонував направити викладати у середні школи «внутрішніх губерній», великоросійських, а до навчальних закладів південних губерній призначити викладачами вихованців Санкт-Петербурзького інституту. Таким чином, у Міністерстві народної освіти бажали мати повсюди в українських школах штат «з корінних російських уродженців, для яких буде чужа сама ідея різного роду українофільства»³⁵.

Як і у випадку з лояльними імперії латишами, російська еліта не вважала «лояльність» місцевого населення запорукою бажаного царату контролю, її метою було повне зросійщення населення українських губерній, задля чого, зокрема, послаблювався вплив освіченого «малоросійського елементу» в освіті. Поза гучними загальнонародними заявами «малороси» виступали не «росіянами за замовчуванням», які розмовляють власною говіркою, як вважає О. Міллер, а такими ж небезпечними для імперії «іногородцями» як литовці та поляки.

Якщо у Литві та Польщі Російській імперії довелося відмовитися від практик зросійщення через їх неефективність, то постає питання про дієвість аналогічних заходів в Україні? З одного боку, можемо згадати про формування масивного шару російськомовного пролетаріату, про який є чимало досліджень. З іншого, варто розуміти, що навіть цей чималий шар не становив абсолютну більшість. Це буде стосуватися навіть такого «успішно зросійщеного» міста як Харків. На кінець XVIII – початок XIX ст. місто стало серед перших «мішеней» зросійщення. Український історик і публіцист Г. Данилевський наводить свідчення: «Так, поміщик Сумського повіту Хрущов, наприкінці минулого XVIII століття, звернувся до архієрея Аггея з проханням про вчителя, додаючи, щоб вислав такого, “який би вчив дітей говорити російською, а не малоросійською”». Але вже у 1807 р. в училищах Харкова були вчителі, які так і «різали українською з учнями», а новоприбулі із семінарій вчителі за розпорядженням зламали їх і привчили говорити російською»³⁶.

Порівнюючи ситуацію початку XIX ст. із сучасними йому подіями 1865-1866 рр., Г. Данилевський приходить висновку, що обмежувальні дії проти української мови лише призвели до падіння рівня грамотності населення. Без початкової школи рідною мовою українська більшість залишалася відірваною від вивчення загальноросійської грамоти та й від грамотності взагалі, і винними у цьому історик визначав два укази: про заборону 1731 р. викладати в українських харківських школах українською і про розпорядження 1805 р. вводити там великоросійську мову. В результаті, заради забезпечення навчання молоді базовим предметам (історії, закону Божого, читання), харківські школи ігнорували Валуєвський циркуляр і продовжували послуговуватись здебільшого українською

³⁵ Ibid. С. 333-334.

³⁶ Данилевский Г.П. Украинская старина: материалы для истории украинской литературы и народного образования. Харьков: Изд. Заленского и Любарского, 1866. С. 298.

мовою, готуючи до пізнішого вивчення дітьми незнайомих їм великоросійського наріччя та церковнослов'янської мови. Г. Данилевський, зокрема писав: «Тут, не вступаючи у філологічну і соціальну суперечку, скажу, що незважаючи ні на що, мова українська в харківських школах становить, при поясненні уроків історії, закону божого і читання, мову панівну, чим полегшується і тепер викладання дітям одразу двох незнайомих їм мов: церковної та великоросійської»³⁷.

Як і у випадку з антипольською та антилитовською мовною політикою, з часом імперська еліта почала обговорювати негативний вплив жорстких дій на настрої народу, на посилення українства замість його винищення. З початку такі розмови відкидалися урядом – наприклад, у конфіденційному розпорядженні від 1881 р. згадується, що на цей момент у деяких органах періодичної преси з наполегливістю проводиться думка про скасування Емського указу, на що керівництво Головного управління справами друку відповіло контрпропозиціями. В якості «компромісу», щоб не провокувати народного гніву, пропонувалося замість заборони панахиди за Т. Шевченком «обмежитися» вимогою не проводити публічної демонстрації³⁸.

Але вже на початку ХХ ст., подібно до ситуації у Польщі та Литві, з українством доводилося рахуватися. Записка спеціальної комісії на чолі з академіком Ф. Коршем «Про скасування утисків малоруського друкованого слова» являє собою відповідь Імператорської Академії Наук на запит Комітету Міністрів від 30 січня 1904 р., в якій вчені аргументували необхідність скасування антиукраїнських актів 1863, 1876, 1881 рр. і донесення ідеї, що «малоросійське населення має мати таке ж право, як і великоросійське, говорити публічно і друкувати рідною своєю мовою»³⁹. Висновки інтелектуальної еліти Російської імперії про результати зросійщення по суті стали виразом її тривалій національної політиці, а також засвідчили, що незважаючи на спроби завадити розвитку української мови, населення здебільшого зберегло її окремішність.

На початок ХХ ст. контраст між офіційними очікуваннями щодо зросійщення та реаліями на місцях набув в Україні парадоксальних рис. Дослідник К. Федевич описує феномен, коли надіслані до Волині з фіно-угорських і тюркських теренів священники-великороси, які сприяли формуванню «чорносотенства», вважали опору на українську культуру більш природним вибором, ніж масову русифікацію волинян – принаймні у короткостроковій перспективі. У православно-чорносотенній пресі Волині відкрито говорилося про більшу релігійність і вірність православним звичаям уродженців Волині та малоросів-українців порівняно з великоросами⁴⁰. Такі прагматичні рішення чорносотенців задля посилення популярності свого руху контрастують з риторикою П. Столипіна, який 1910 р. у листі до губернаторів визначив українські організації «інородськими», говорячи про необхідність зупинення реєстрації по всіх регіонах можливих недержавних громадських об'єднань «інородницьких, зокрема українських та єврейських»⁴¹. Тобто міністр опонував м'якому ставленню до «малоруського населення» та

³⁷ Ibid. С. 363.

³⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 204. Арк. 295.

³⁹ Об отмене стеснений малорусского печатного слова. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1905. 96 с.

⁴⁰ Федевич К. Кейс украинского «русского национализма» в Российской империи, 1905-1914 гг. *Ab Imperio*. 2020. № 3. С. 69-97.

⁴¹ Российский государственный исторический архив. Ф. 1284. Оп. 187. Д. 260. Л. 22-22об.

демонстрував зміну в риториці офіційного царату щодо українців, виокремлюючи їх.

«Теорія офіційної народності», ідеологія «триєдиного російського народу» не змогла стати життєздатною саме тому, що навіть головні апологети розуміли її пропагандистський характер і, відповідно, ставилися до українців не як до «своїх», а як до «інородців». І якщо у XIX ст. такого конкретного формулювання російські еліти цуралися, то на початку XX ст. в імперській владі ідентифікували подальше політичне відділення українців від імперії разом з іншими народами.

Отже, аналіз виявів політики зросійщення українців і поляків, молдован, народів Балтії протягом «довгого» XIX ст. показав її уніфікованість на європейських теренах імперії за двома винятками щодо України. По-перше, тут була відсутня необхідність переведення граматики на кирилицю замість латинки. По-друге, у наявності зручна ідеологічна ширма «єдиного російського народу». Проте, хоча малоросів оголошували частиною «офіційної народності», до них застосовували майже ідентичні методи зросійщення, що й у «неросійських» регіонах. Вдавання до гасел про «єдину російську народність» чи атаки самої ідеї вірнопідданості «інородців» імперії без вірності російській мові та культурі демонструють справжню мету зросійщення – посилення імператорської самодержавної влади, ліквідацію залишків автономії та партикуляризму й об'єднання велетенських просторів імперії навколо «Царя Русского».

Проте у підсумку політика царату змогла вплинути лише на перетворення на «російський елемент» частини еліти підкорених народів. Побачивши лібералізацію сусідньої Австро-Угорщини та піднесення національних держав у Європі, царат вирішив, що призупинити подібні процеси зможе лише жорстке об'єднання всіх «інородців» в єдину російську націю. Але «джин вже вилетів з пляшки»: у підневолених народів уже встигла сформуватися власна інтелектуальна еліта (у польському випадку вона стала продовженням старої шляхетської еліти, а в українському – здебільшого новою «різночинною» групою). Її утиски їхньої сфери інтересів (розвитку культурних надбань народів) не могли призвести ні до чого іншого, окрім несприйняття асимілятивної політики.

REFERENCES

- Bzhezinskii, Z.** (1998). *Velikaia shakhmatnaia doska* [The Great Chessboard]. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniia [in Russian].
- Dolbilov, M.** (2005). Prevratnosti kirillizatsii: zapret latinitsy i biurokraticheskaiia rusifikatsiia litovtsev v Vilenskom general-gubernatorstve v 1864-1882 gg. [Vicissitudes of Cyrillization: The Ban on Latin Alphabet and Bureaucratic Russification of the Lithuanians in the Vilno General-Governorship, 1864-1882]. *Ab Imperio*, 2, 255-296. 10.1353/imp.2003.0133 [in Russian].
- Fedevich, K.** (2020). Keis ukrainskogo «russkogo natsionalizma» v Rossiiskoi imperii, 1905-1914 gg. [The Case of Ukrainian «Russian Nationalism» in the Russian Empire, 1905-1914]. *Ab Imperio*, 3, 69-97. DOI: 10.1353/imp.2020.0057 [in Russian].
- Grinchenko, B.D.** (1895). «Poraboshchaemyi narod» (*Narid v nevoli*) [«Enslaved people» (People in captivity)]. Lviv: Izdanie redaktsii Zhurnala 'Zhite i Slovo' [in Russian, Ukrainian].
- Gulca, I.** (2012). Învățământul rusesc în Basarabia, ridicol și monstruos. [Russian education in Bessarabia, ridiculous and monstrous]. *Jurnal de Chișinău*. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20120301190139/https://www.jurnal.md/ro/news/-invatamantul-rusesc-in-basarabia-ridicol-si-monstruos-216303/> [in Romanian].
- Kaluškevičius, B. & Misius, K.** (2004). *Lietuvos knygnešiai ir daraktoriai 1864-1904* [Lithuanian booksellers and editors 1864-1904]. Vilnius: Diemedžio [in Lithuanian].
- Kohut, Z.** (1996). *Rosiiskyi tsentralizm i ukrainska avtonomiia: Likvidatsiia Hetmanshchyny, 1760-1830* [Russian centralism and Ukrainian autonomy: the liquidation of the Hetmanate, 1760-1830].

- Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Lavrov, A.S.** (1999). *Regentstvo tsarevny Sofyi Alekseevny. Sluzhiloe obshchestvo i borba za vlast v verkhakh Russkogo gosudarstva v 1682-1689 gg.* [Regency of Princess Sophia Alekseevna. Service society and the struggle for power at the top of the Russian State in 1682-1689]. Moskva: Arkheograficheskii tsentr [in Russian].
- Savchenko, F.** (1930). *Zaborona Ukrainstva. 1876 r. = Mesures prises en 1876 contre le mouvement ukrainien.* Kharkiv-Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy [in Ukrainian].
- Martin, A.M.** (2003). The Invention of "Russianness" in the Late 18th – Early 19th Century. *Ab Imperio*, 3, 119-134. DOI: 10.1353/imp.2003.0133 [in English].
- Miller, A.** (2002). Rusifikatsii: klassifitsirovat i poniat [Russifications: to classify and understand]. *Ab Imperio*, 2, 133-148. DOI: 10.1353/imp.2002.0094 [in Russian].
- Miller, A.I.** (2000). «Ukrainskiy vopros» v politike vlastei i russkom obshchestvennom mnenii (vtoraiia polovina XIX veka) [«Ukrainian Question» in the Politics of the Authorities and Russian Public Opinion (second half of the 19th century)]. Sankt-Peterburg: Aletea [in Russian].
- Pearson, R.** (1989). Privileges, Rights and Russification. In **Crisp, Olga & Edmondson, Linda (Eds.)**. *Civil Rights in Imperial Russia*. Oxford: Clarendon Press, pp. 86-102 [in English].
- Shchegolev, S.N.** (1912). *Ukrainskoe dvizhenie kak sovremennyi etap yuzhnorusskogo separatizma* [Ukrainian movement as a modern stage of South Russian separatism]. Kiev [in Russian].
- Shcherbak, N.** (2005). *Natsionalne pytannia v politytsi tsaryzmu u Pravoberezhnii Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX stolittia* [National question in the policy of tsarism in the Right Bank of Ukraine (late 18th – early 20th century)]. Kyiv: Ryzohrafika [in Ukrainian].
- Shurkhalo, D.** (2021). Istoriia movnykh konfliktiv. Nemaie natsionalnoi derzhavy, de ne bulo b svoho «obruseniia» – Mykhailo Drahomanov [History of language conflicts. There is no nation-state without its «Russification» – Mikhail Drahomanov]. *Radio Svoboda*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/istoriya-movnykh-konfliktiv/31390233.html> [in Ukrainian].
- Soloviov, S.M.** (1994). *Sochineniia. Istoriia Rossii s drevneishikh vremen* [Works. History of Russia since Ancient Times]. Moskva [in Russian].
- Staliūnas, D.** (2020). The Identification of Subjects According to Nationality in the Western Region of the Russian Empire in 1905-1915. *Ab Imperio*, 3, 33-68. DOI: 10.1353/imp.2020.0056 [in English].
- Stražas, A.S.** (1996). Lithuania 1863-1893: Tsarist Russification Tsarist Russification and the Beginnings of the Modern Lithuanian National Movement. *Lituanus*, 42, 3. Retrieved from https://www.lituanus.org/1996/96_3_03.htm [in Ukrainian].
- Tairova-Yakovleva, T.** (2017). *Inkorporatsiia: Rossiia i Ukraina posle Pereiaslavskoi rady* [Incorporation: Russia and Ukraine after the Pereiaslav Council]. Kyiv: Klio [in Russian].
- Uspenskiy, B.** (2004). *Istoriko-filologicheskie ocherki: sbornik statei. Prilozhenie: «O predlozhenii zamenit v polskom yazyke latinskii alfavit russkoiu azbukoiu»* [Historical and philological essays: a collection of articles. Appendix: «On the proposal to replace the Latin alphabet in the Polish language with the Russian alphabet»]. Moskva: Yazyki slavianskoi kultury [in Russian].
- Uspenskii, B.** (2005). Nikolai I i polskii yazyk [Nicholas I and the Polish language]. *Novaia Polsha*, 1 (60), 24-31 [in Russian].
- Verstiuk, V.F., Horobets, V.M. & Tolochko, O.P.** (2004). *Ukraina i Rosiia v istorychnii retrospektyvi: Narysy v 3-kh tt. Tom 1. Ukrainski proekty v Rosiiskii imperii* [Ukraine and Russia in historical retrospect: Essays in 3 volumes. Vol. 1. Ukrainian projects in the Russian Empire]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Zemskyi, Yu. & Trygub, O.** (2021). Polska problema u rosiiskii konservatyvni politychnii dumtsi sereidyny XX st. [The Polish problem in Russian conservative political thought in mid-19th century]. *Przegląd Wschodnioeuropejski*, XII/1, 11-19. DOI: 10.31648/pw.6458 [in Ukrainian].